

REİS-İ CUMHUR GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SARIKAMIŞ ZİYARETLERİ

* * *

THE VISIT TO SARIKAMIS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC
MUSTAFA KEMAL PASHA

A.Servet ÖNCÜ*

Cumhuriyetin ilanından yaklaşık on ay sonra, 1924 (Rumi:1340) yılı sonbaharında Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da uzun bir yurt gezisine çıkmıştır¹. Gazi, eşi Latife Hanım'ı da yanına alarak gerçekleştirdiği 29 Ağustos-18 Ekim 1924 tarihlerini kapsayan bu gezisinde, karada 3.000 kilometreden çok yol katetmiştir². Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin ikinci yıldönümü dolayısıyla yapılacak kutlamalara katılmak için gezisini Dumlupınar'dan başlatan Gazi, "Şehit Asker Abidesi"nin temel atma töreni dolayısıyla Çalköy yakınlarında yapılan merasime iştirak etmiştir.

Gazi 30 Ağustos 1924'te Afyon'da Çalköy yanındaki Dumlupınar Şehitler Abidesi'nin temelini törenle attıktan sonra Eskişehir yoluyla Bursa'ya gitmiş ve Bursa'nın kurtuluş yıldönümü bayramında hazır bulunmuştur³. Daha sonra Hamidiye Zırhlısı ile Mudanya'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa, 15 Eylül 1924'te Trabzon'a gelmiştir⁴. Mustafa Kemal Paşa, 16 Eylül 1924 ajansından, gelen gazeteler ve telgraflardan 13 Eylül'deki büyük depremde Erzurum ve çevresinin uğradığı yıkım ve felaketi öğrenmiştir. Erzurum Valisi Zühdü ve Belediye Başkanı Nafiz Beylerle yapılan telgraf görüşmelerinden sonra Reis-i Cumhur, bölgeye gerekli yardımları yapmak ve bu zor günlerde Erzurum halkının kendilerini yanlarında görme isteğini yerine getirmek için Erzurum'a gitmeye karar vermiştir. Gezi programında da değişiklik yapılmış, Karadeniz ve Akdeniz sahillerini kapsayacak gezi iptal edilmiştir⁵.

Trabzon-Erzurum yolunun çok kötü bir durumda olması ve Trabzon'da bu yola uygun otomobil bulunamaması dolayısıyla, Samsun-Amasya-Sivas yolundan Erzurum'a daha rahat ulaşılacağı düşünülmüştür. Trabzon'da bulunduğu sırada Rize'den gelen daveti

¹ Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

² Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri, İstanbul, 1341, s.3

³ M.Fahrettin KIRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1974, s.134.

⁴ Utkan KOCATÜRK, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Ankara, 1999, s.353.

⁵ KOCATÜRK, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.354-355.

⁶ KIRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", s.138-139.

geri çevirmeyen Mustafa Kemal Paşa, 17-18 Eylül'de Rize'yi ziyaret ettikten sonra⁶ gemi ile Giresun, Ordu ve Samsun'a gelmiş, buradan karayolu ile yola devam edilerek Amasya, Tokat, Sivas, Suşehri, Refahiye ve Erzincan yoluyla 30 Eylül Salı günü Erzurum'a ulaşmıştır⁷. 4 Ekim tarihine kadar Erzurum'da kalan Reis-i Cumhuriyet, 1 Ekim 1924 Çarşamba günü Erzurum Valisi Zühdü Bey'in başkanlığında kurulan "Hareket-i Arz Felaketzedeğânı Komisyonu"nın ilk müzakerelerinde bulunmuştur. 9. Kolordu Kumandanı ile Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanı'nın da katıldığı bu komisyonun çalışmaları için hazırlanan 9 maddelik geniş program Gazi tarafından imzalanmıştır. Felaketzedelere yardım için para bağışında bulunan Gazi, eşi ve maiyeti 2 Ekim 1924 günü Hasankale Kazası ile Köprüköy, Yağan, Emrekom, Mindivan, Komason ve Döllek köylerini ziyaret etmişlerdir. Gazi, kış bastırmadan gerekli yardımların yapılması için bir takım talimatlar vermiştir. 3 Ekim 1924 Cuma günü öğleden sonra felaketzedeler yararına Erzurum'da yapılan at yarışlarını eşi Latife Hanım ile izleyen Gazi, daha sonra tekrar depremedeler için oluşturulan komisyonun toplantılarına katılmış, müzakereleri dinlemiş ve yapılacak işler konusunda emirler vermiştir⁸.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan sonra 9. Kolordu'nun merkezi olan Sarıkamış'a geçmiştir. Depremin Sarıkamış çevresindeki etkilerini görmek ve Erzurum'daki hasarlı binalara zamanında kereste ulaşmasını sağlamak amacıyla yapılan bu ziyaret 4 Ekim 1924'te başlamıştır⁹. Reis-i Cumhuriyet'in ziyaretinin bir diğer nedeni ise deprem münasebeti ile kendisinin Erzurum'a geleceğini haber alan Sarıkamış ve Kars halkının hemen telgraflar ve heyetler göndererek Gazi'yi davet etmeleri olmuştur. Reis-i Cumhuriyet de anavatana henüz kavuşan bu yerleri gezmek ve halkın dertlerini dinlemek için bu çağrıyı geri çevirmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Sarıkamış'ı ziyaretinden on beş gün önce hazırlıklara başlayan halk, zabıt, memur ve esnaftan müteşekkil bir komisyon eksik bir şeyin kalmaması için azami bir gayret göstermiştir¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim 1924 Cumartesi günü saat 11:00'de yanında eşi maiyeti ve 9.Kolordu Komutanı Ali Sait (Akbatugan) olduğu halde Erzurum'dan Sarıkamış'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Reis-i Cumhuriyet yolda depremde hasara uğrayan köylerin halkıyla görüşmüş, ihtiyaçlarını sormuş ve yapılacak yardımı izah etmiştir. Yapılan bu ziyaretten oldukça duygulanan felaketzedeler enkazların arasında olmalarına rağmen "esef etmeyiniz paşam, hükümet-i cumhuriyemiz var olsun, halaskânımız sağ olsun hiçbir şey istemiyoruz.Onların sayesinde biz bu köyleri alandan yaparız" sözleriyle Gazi'nin ziyaretinden duydukları mutluluğu ifade etmişlerdir. Yol üzerinde bulunan Zanzak Köyü'nden bir kişi ise, danasını kurban etmek için yatırmış ve "Allah'a nezr ettim, ben fakirim fakat muradıma nail oldum. Bugün en zengin bir adamım" cümleleriyle hissiyatını ifade etmiştir¹¹.

⁶ KIRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", s.139-140.

⁷ Reis-i Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri, s.83-123.

⁸ KIRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)," s.150-152.

⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya: B 1, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No:40.237.12.

¹⁰ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

¹¹ Varlık, 6 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:289.4

4 Ekim 1924 Cumartesi sabahı Sarıkamış'ta Mustafa Kemal Paşa'nın yapacağı ziyaret için mümkün olan her şey hazırlanmıştı. Sarıkamış halkı saat 11:00'de Erzurum'dan hareket eden Reis-i Cumhuriyet ve maiyyetinin saat 17:00'den önce gelebileceğini bildikleri halde, saat 15:00'den itibaren sokakları ve caddeleri doldurmaya başlamışlardır. Sarıkamış halkının ve talebelerin yanı sıra civar köylerden atlı veya yaya gelen halk ve talebeler de büyük bir heyecanla Gazi'yi bekleyenler arasında yerlerini almışlardır. Bu arada halk, mektepler ve zabıtlar ile piyade, makinelî, istihkam, muharebe, nakliye, süvari ve topçu kıtaları, Nakliye Bölüğü'nün bulunduğu binanın önündeki caddeye, tertip ve tanzim edilen program dahilinde düzenli bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Telefonla sık sık misafirlerin geçtiği bölgelerden haber alınmış, misafirlerin nerede oldukları ve ne kadar yollarının kaldığı bekleyenlere duyurulmuştur. Güneş batmak üzereyken, heyetin Pirevaltı'dan geçtiği haber alınmıştır.

Saat 18:00'de Reis-i Cumhuriyet, eşi ve maiyyeti Sarıkamış'a girmiş, bu esnada mevcut fabrikaların ve lokomotiflerin sirenleri çalmaya başlamış, misafirleri taşıyan otomobiller köprüyü geçerken tepeden atılan yirmi bir parç top Gazi'yi selamlamıştır.

Fabrikalar hizasına gelen otomobillerden inen Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa, eşi Latif Hanım, Gaziantep mebusu Kılıç Ali, Yozgat mebusu Salih ve Rize mebusu Rauf Beylerle, Başkatip Tevfik ve Seryaver Rusuhi, Muhafız Kumandanı Hakkı, Yaver Muzaffer, Kalem-i Mahsus ve Şifre Katibi Memduh Beyler, Bebek Gölü hizasında kurulu takım yanına gelene kadar halkın ve askerinin önünden yürüyerek geçmiş ve onları selamlamışlardır. Halkın "yaşasın cumhuriyet, yaşasın reis-i cumhuriyetimiz" tezahüratları arasında otuza yakın kurban kesilmiş, Gazi daha sonra resmi törende piyade ve topçu kıtalarını tefiti etmiştir. Halka ve askerlere "nasılsınız iyi misiniz?" diye hitap etmiş¹² bu sırada öğrenciler adına ilkökul öğrencilerden, Belediye Başkanı Ragıp Şefik (Çalkavur) Bey'in 4.sınıftaki oğlu Memduh (Çalkavur) kısa bir konuşma metni okumuştur¹³. Gazi ve eşleri törenden sonra istirahat için Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa'nın oturduğu Paşa Köşkü'ne geçmişlerdir. O gece Gazi'nin şerefine fener alayları düzenlenmiş ve havai fişekler atılmıştır¹⁴. Gazi saat 21:00'de konağa gelerek kendisini ziyaret etmek isteyen askerleri, balkona çıkmak suretiyle selamlamış, Ali Sait Paşa'nın verdiği ziyafetten sonra ise gece geç saatlere kadar Ankara'dan gelen telgrafları okumuş ve cevaplandırmıştır¹⁵.

5 Ekim 1924 Pazar sabahı deprem bölgesi için gerekli kerestenin kesilmesi, nakli ve lazım olan yardımların gönderilmesi çalışmalarıyla ilgilenen Reis-i Cumhuriyet saat 13:30'da Türk Ocağı'nı ziyaret etmiştir. Burada Sarıkamış Belediye Başkanı Ragıp Şefik (Çalkavur) tarafından ocak ve belediye adına "hoşgeldiniz" hitabıyla karşılanan Gazi, Sarıkamış halkı adına şereflerine verilen ziyafette bulunmuş ve halk adına tüccardan ordu pazarı sahibi Mehmet Ali Bey'in yapmış olduğu konuşmayı dinlemiştir¹⁶. Mehmet Ali Bey nutkunda şöyle demiştir:

"Ulu Gazi, kazamız halkı bugün mesrur ve müchayyic bulunuyor. Çünkü kokmuş melun saltanatın yıldızlı sarayları derununa kapanarak şuradan buradan toplanma

¹² Varlık, 6 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:289, Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

¹³ KÜRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)" s.153.

¹⁴ Varlık, 6 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:289.

¹⁵ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

¹⁶ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

kadınların göğüsleri üzerinde kendilerine müstehak oldukları nam ve unvanları veren yalancı ve merdud gazilerden biri değil, ancak Çanakkale'nin yalçın kayaları, Sina'nın kızgın çölleri üzerinde elinde yalın kılıncı bulunduğu halde kahramanlıklar gösteren en nihayet bin türlü hata ve ihanetlere kurban olan masum Anadolu'nun bağrına ayak basmak isteyen kavi düşmanları şark ve garbta indirdiği darbelerle lerzedâr ederek İslam'ın direği olmuş hakiki gazilerin ruhunu şad ve teşmil eden siz, kazamızda bulunuyorsunuz.

Halkımız size karşı ne suretle eda-yı şükran edeceğini izhardan aciz bulunuyor. Bendelerini herhangi bir işaretiniz anında feda-yı cana hazır olduklarını arz etmek üzere tevkil ettiler.

Sizi selamlar ve bin yaşamanızı Cenab-ı Hak'tan tazarru' ederiz. Yaşasın millet, cumhuriyet, hakimiyet-i milliyet."

Bu konuşma üzerine Mustafa Kemal Paşa, hakkında gösterilen hürmet ve muhabbete teşekkür etmiştir¹⁷.

Saat 14:30'da belediyeye geçen Mustafa Kemal Paşa, burada kaymakam, adliye memurları, mülkiye, belediye, Halk Fırkası, nahiyeler ve eşraf temsilcilerini ve halktan dilekleri olanları kabul etmiş, daha sonra Halk Fırkası binasına geçerek burada reis Hamaslı Hafız Efendi tarafından karşılanmıştır¹⁸.

Gazi saat 15:00'de Demiryolu İstasyonu ile kasaba arasında bulunan çayırılıkta halk tarafından tertip edilen cirit oyunlarını ve millî oyunları seyretmiştir. Bir buçuk saat devam eden bu gösteriyi kendisi için hazırlanan özel ve önü açık çadır yerine çayırılıkta bağdaş kurmuş olarak izleyen Reis-i Cumhur beğenilerini ifade ettikten sonra¹⁹ saat 17.00'de 9. Kolordu Karargahı'na gelmiş ve Kolordu Komutanı Ali Said Paşa'yı resmen ziyaret etmiştir. Orada bulunan bütün zabıtları kabul edip teker teker ellerini sıkan Gazi, hepsine iltifatlarını sunup hakkında gösterilen samimiyete, hürmete teşekkür etmiştir. Kolordudan ayrılan Mustafa Kemal Paşa ikâmetine tahsis edilen Paşa Köşkü'ne dönmüştür²⁰.

Gün içinde yaptığı temaslarda bölge halkı ve sorunlarıyla yakından ilgilenen Mustafa Kemal Paşa, huzuruna kabul ettiği bir kısım kişilere bölge ve Erzurum hakkında da çok önemli bir kanaatini açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum hakkında burada ifade ettiği düşüncesi şöyledir:

"Son seyahati, yalnız vukua gelen felaketin tamir ve tehvini nokta-i nazarından bazı fevâid temin edebilecek diye mühim addetmiyorum. Aynı zamanda bu seyahat bana şark havalisinin, mahsusen Erzurum'un müstesna mevkiî hakkındaki kanaatimi teyit eden yeni müşahadelere vesile olmuştur. Şark; söyleyebilirim ki Anadolu'nun bu köşesi, memleketin en mühim saydığımız noktalarından mincihetin yüz kere daha mühimdir. Hükümetimizin bu noktaya istihkak ettiği azami ehemmiyet ve dikkat atfetmesi ve ona göre bu havalinin ümrân ve maarifini temin etmesi icap ediyor. Ben şahsen bunu temin için her ne mümkünse yapacağım"²¹.

¹⁷ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

¹⁸ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

¹⁹ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291, KIRZIOĞLU, "Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", s.153.

²⁰ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

²¹ Varlık, 6 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:289.

Yine aynı gün “İzmirli Mustafa” adlı genç bir subayın 24 Ağustos 1923 tarihinde Kars'ta yazıp tamamladığı ve 49 sahife halinde Sarıkamış'ta basılan ve Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Ekim 1922'de Büyük Millet Meclisi'nde Büyük Taarruz ile Yunanlıların İzmir'de denize dökülüşleri üzerine verdikleri resmi beyanlarını konu alan “Anadolu Zaferi yahut Panik” adlı dört perdelik ve bir talolu “Askeri Piyes”inin özel ciltli bir nüshası yazarı tarafından Latife Hanım'a üzeri yazılarak armağan edilmiştir. İzmirli olan Latife Hanım piyesi okuyarak çok beğenmiş ve ertesi günü yazarını takdir ederek teşekkürlerini sunmuştur²².

Mustafa Kemal Paşa 9. Kolordu Karargahı'nı ziyaret ettikten sonra Paşa Köşkü'nde akşam yemeğini yemiş, saat 22:00'de Kâzım Karabekir Paşa tarafından kurulan ve tiyatro temsilcileri ile sinema gösterilerinin yapıldığı “Şark Cephesi İbret Yeri” denilen binada şerefine verilen müsamereyi izlemek için eşi ve maiyyetiyle birlikte buraya gelmiştir²³. Sarıkamış'taki bütün memur ve zabitlerin aileleriyle katıldığı piyesleri, kadın ve erkekler aradaki kalın kadife perde kaldırılmış olduğundan beraberce izlemişlerdir²⁴. Güzel bir monolog ile üç perdelik manzum “Binnaz” piyesinden bir perde ile “Düet” ve “Karahaber” isminde bir perde komediden ibaret olan müsamere perde aralarında seçkin bir saz heyeti ve askeri müzikanın çaldığı müziklerle saat 1:30'a kadar sürmüştür. Müsamereyi izleyenleri yine büyük alkışlarıyla oradan ayrılan Reis-i Cumhur ve maiyyeti Ali Sait Paşa'nın evine geri dönmüştür²⁵.

Sabah Kars'a hareket etmek üzere istirahataya çekilen Gazi Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim 1924 Pazartesi saat 9:30'da özel bir katarla eşi ve maiyyetindekilerle birlikte Kars'a hareket etmiştir. 9. Kolordu Komutanı, Sarıkamış Belediye Reisi, Jandarmanın Kumandanı ve Kars'tan gelen heyet, Mustafa Kemal Paşa'ya bu ziyarette refakat etmişlerdir. Beyaz ve kırmızı kurdelalarla süslenmiş üç vagonun ibaret olan katarın Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyan vagonuna Cumhuriyet Sancağı konulmuştur²⁶.

İki buçuk saat devam eden yolculuk boyunca güzergahtaki bütün köylerin halkı Reis-i Cumhur'u coşkunun bir şekilde alkışlamıştır²⁷. Kars sınırında, Kars Valisi İbrahim Ethem Bey, Kars Mebusu Ömer Lütfi Bey, Halk Fırkası Reisi Bekir Bey, Belediye Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey tarafından karşılanan²⁸ Mustafa Kemal Paşa, saat 12'yi biraz geçte Kars'a ulaşmıştır. Bu ziyaret için evlerin damlarını ve kapılarını bayraklarla donatan Kars halkı, Gazi'yi görebilmek için evlerin damlarına, kapı ve pencerelere çıkmışlardır. Trenin istasyona girmesiyle bütün lokomotifler düdüklere Reis-i Cumhur'u selamlamış ve bu esnada Kars Kalesi'nden toplar atılmaya başlanmıştır²⁹.

Valilik çalışanları, Mevki'-i Müstahkem ve fırka kumandanları, zabitler, memurlar, halk ve öğrenciler tarafından karşılanan Reis-i Cumhur, şerefine verilen ziyafete katıldıktan sonra belediyeyi, Türk Ocağı'nı, Mevki'-i Müstahkem ve fırka kumandanlıklarını ziyaret etmiştir.

²² KIRZIOĞLU, “Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.153.

²³ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

²⁴ KIRZIOĞLU, “Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.153.

²⁵ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

²⁶ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

²⁷ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

²⁸ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

²⁹ Varlık, 13 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:291.

Akşam Kars Valisi'nin konağında verilen elli kişilik ziyafete katılan Gazi, Kars'ta kendisine gösterilen alakadan çok memnun olmuş, bölge sorunları ve muhit hakkında verilen izahatı büyük bir alaka ile dinlemiş ve meselelerin halli için teşebbüste bulunacağını ifade etmiştir³⁰. Riyaset-i Cumhur Başkatibi Tevfik imzası ile Başvekil İsmet Paşa'ya ve Dahiliye Vekili Recep Bey'e gönderilen 30 Eylül 1924 tarihli telgraftan anlaşıldığına göre Mustafa Kemal Paşa, Kars ve Ardahan havalisinde beş gün kalmayı düşünmüştür. Fakat Başvekil İsmet Paşa, 6 Ekim'de Kars'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği acil telgrafta Musul mesclesinde meydana gelen önemli gelişmelerden dolayı Reis-i Cumhur'un acilen Ankara'ya dönmesinin uygun olacağını bildirmiştir³¹. Riyaset-i Cumhur Başkatibi Tevfik imzasıyla aynı akşam Başvekil İsmet Paşa'ya çekilen telgrafta, Gazi'nin saat 21:00'de trenle Kars'tan Sarıkamış'a döneceği bildirilmiş ve sabah Erzurum'a dönüleceği yazılmıştır³². Buna rağmen Gazi'nin Kars'tan ayrılışı dört saat kadar uzamış ve ancak 7 Ekim saat gece 1:00'e doğru Kars'tan hareket edilmiştir. Kars Halk Fırkası Reisi Bekir Bey'in Sarıkamış'a kadar eşlik ettiği Reis-i Cumhur ve maiyyeti sabaha doğru saat 4:30 sularında Sarıkamış'a ulaşabilmiştir³³.

7 Ekim 1924 günü Reis-i Cumhur Başkatibi Tevfik tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilen telgrafta, akşam ki telgrafın aksine hemen o gün Erzurum'a dönülmeyeceği ve Gazi'nin bir gün istirahat ettikten sonra 8 Ekim 1924 günü Erzurum'a hareket edeceği yazılmıştır³⁴. Yine o gün Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdiği şifrede Kars gezisi hakkında bilgi vermiş ve 7 Ekim günü Sarıkamış'ta kalarak deprem bölgesi için kereste kesimi ve askeri yardım hakkında kumandanlarla bir daha görüşeceğini ve 8 Ekim'de Erzurum'a hareket edeceğini bildirmiştir³⁵.

Gazi Sarıkamış ve Kars'ta iken Van'dan ve Eleşkirt'ten davet telgrafları almış, karşılık olarak teşekkür edip gelemeyeceğini bildirmiştir³⁶.

Reis-i Cumhur, 8 Ekim Çarşamba günü saat 10:00'da Erzurum'a gitmek üzere Sarıkamış'tan ayrılmıştır. Gelişinde karşılandıkları gibi dönüşünde de mülki memurlar, zabıtlar, askeri kıtalar ve halk tarafından coşku ile uğurlanan Mustafa Kemal Paşa, ayrılırken otomobilinden inerek halka, zabıtlara ve askerlere ayrı ayrı "Allah'a ısmarladık" diye veda etmiş ve tekrar otomobile binerken yanına gelen ahaliden birkaçı ile de görüşmüştür³⁷.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın meydana gelen deprem sebebiyle Erzurum, Pasinler, Kars ve Sarıkamış'a yaptığı ziyaretler, depremden büyük zarar gören halk için hem maddi, hem de manevi yönden büyük bir destek olmuştur. Mustafa Kemal Paşa depremden zarar gören köyleri dahi ziyaret etmiş, devlet elinden gelen yardımı bölgeye aktarmıştır. Erzurum ve çevresinde meydana gelen deprem münasebetiyle bölgeye gelen Reis-i Cumhur, anavatanı yeni katılmış olan Elviye-i Selâse bölgesini de ziyaret

³⁰ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

³¹ M.Fahrettin Kırzioğlu "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", Belleten, XLVIII/189-190, (Ocak- Nisan 1984), s. 162

³² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya:315 Fon Kodu:30..10.0.0,Yer No:2.9..15.

³³ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,Dosya:317,Fon Kodu: 30..10.0.0,Yer No:2.9..17.

³⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,Dosya:B1, Fon Kodu:30..1.0.0,Yer No:40.237..12.

³⁶ Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri, s.140.

³⁷ Varlık, 9 Teşrin-i Evvel 1340, Sayı:290.

etmiştir. Kars ve Sarıkamış'ta incelemelerde bulunan Gazi, çok istemesine rağmen yoğun işlerinden ötürü Ardahan seyahatini iptal etmiştir.

Sarıkamış'ta büyük bir coşku ile karşılanan Gazi, ziyaretlerinde hem bölgenin sorunlarını yakından görme imkanı bulmuş, hem de depremden büyük zarar gören Erzurum ve çevresi için lazım olan kereste ve diğer ihtiyaç maddelerinin gönderilmesi işini organize etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bölgeye yaptığı bu ziyaret esnasında Doğu Anadolu'nun önemini bir çok kere vurgulamış, devletin bölgeye verdiği önemin artarak devam edeceğini belirtmiştir.

ABSTRACT

The President of Republic Mustafa Kemal Pasha travelled a long country journey after the announcement of the republic in 1924. This journey started from Dumlupınar after this discriit Mustafa Kemal Pasha went to Bursa by way of Eskişehir. He left from Mudanya by Hamidiye battleship and arrived to Trabzon in 15 September 1924. In Trabzon having been informed the earthquake of Erzurum which happened in 13 September 1924. Mustafa Kemal Pasha changed the journey proram. He arrived to Erzurum in 30 September 1924 to come to the aid of the people of Erzurum. And to realize the desire of the victims of the disaster consoling this people and organizing the aid works. Gazi visited Sankamış and Kars. He visited the villages which suffered damage or harm from the cartquke and investigated the aid works arranged in Kars and Sankamış. The population of Kars and Sankamış took interest in Mustafa Kemal Pasha very much. In Sankamış he was interested the problems of the municipality, army-crops, goverment building and the people. He listened all the problems and promised to settle these problems. Gazi left Sankamış in 8 October 1924.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha,
Earthquake,
Erzurum,
Sankamış,
Aid.